

דתישכונ

פרשת מִצְרַעַ, תשע"ט, מספר 1315

"צִפְרִים חֵיות טְהוֹרוֹת" (ויק' יד:ד) – עוד על "הגדת ראשי הציפורים"

חנה כשר

ידי מלינקוף: ההגדה כוללת ציור המתאר פרשים מצריים (ציור מס' 1). פני מרביתם – ובכלל זה פרעה המלך – מכוסים בקסדות, מלבד שניים מהם אשר ראשם ראש ציפור גלויה: האחד רכוב על סוס והוא מניף שוט, ואילו השני מהלך לצד סוס המלך, ואוחז במגן ובאלה. אפשטיין זיהה אותם כדתן ואבירם בעלי המחלוקת, "שנשארו במצרים, ובאו עם פרעה, ואח"כ – כשראו הים נבקע לבני ישראל – מיד תהו בלבם ונתערבו עם אחיהם בני ישראל" (מדרש שכל טוב, שמות יד). אפשטיין אף טען, כי הצייר נסמך על מדרש נוסף, שלפיו שניים אלו נמנו על השוטרם במצרים (שמות רבה ה כ), ולפיכך, לדבריו, הוצמדו להם השוט והאלה. הטענה, שלפיה נועדו ראשי-הציפורים לבטא מעלה יתרה, הצריכה הסבר לעובדה שהמלאכים המצויירים לא זכו לכך. לדעתו של אפשטיין, כבוד זה נמנע מהם משום שהם נתפסים כשליחי הא-ל גרידא.

משמע, הן לשיטתו של אפשטיין והן לשיטתה של מלינקוף, מי שראשם איננו ראש אדם – הם אך ורק יהודים, והדבר נדרש לגנאי (כדעת מלינקוף) או לשבח (כדברי אפשטיין). בין כך ובין כך, נותרו בין הדמויות האנושיות שתיים שהן בעלות פני אדם: האחת – של מוזג יין ל"כוס השנייה" של הסדר (ציור מס' 3), והאחרת – של בעל כובע מחודד הנוטל את ידיו של בעל הבית (ציור מס' 4). מכיוון שרק יהודי רשאי למזוג יין ליהודי אחר, ובעל כובע מחודד איננו נוכרי, הרי ששניים אלה אינם יכולים להיות משרתים שאינם מישראל. לשון אחר: ראשי הציפורים, ככל הנראה, אינם מאפיינים את כלל היהודים.

יש טעם אולי לשוב להנחה המקורית הסבירה יותר, ולפיה תופעה ייחודית זאת מקורה באיסור הדתי לצייר פני אדם. עם זאת, ברקע הדברים לא נמצא בהכרח הדיבר השני: "לא תעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל וְכָל תְּמוֹנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאָרֶץ" (שמות כ:ד), שכן על פיו אין ליצור תמונה של יצור כלשהו, דג או ציפור. המקור ההלכתי עשוי להיות הפסיקה התלמודית הנסמכת דווקא על פסוק אחר שבהמשך הפרק: "כל הפרצופות מותרין חוץ מפרצוף אדם [...]": 'לא תעשון אותי' (שם' כ:יט) - לא תעשון אותי!" (ראש

ההגדה השלמה המאירת הקדומה ביותר שנמצאת בידינו היא גם החידתית ביותר: "הגדת ראשי הציפורים" שנכתבה בדרום גרמניה (אשכנז) בשנת 1300 לערך. הגדה זאת נעלמה במרוצת הזמן, נמצאה, ושוב התגלגלה לידיים אחדות עד שהגיעה למוזיאון ישראל.¹ ייחודה של ההגדה הוא בכך שמרבית הדמויות האנושיות אשר בה הן בעלות ראש ציפור.

הסבר הראשון שניתן לתופעה זאת היה, כי ההימנעות מציור פני-אדם מקורה בנאמר בדיבר השני מתוך עשרת הדיברות: "לא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל וְכָל תְּמוֹנָה" (שם' כ:ד). בשלהי המאה הקודמת (1999) הציעה החוקרת רות מלינקוף פרשנות מקורית שונה: לשיטתה, ראשי הציפורים המכוערות הללו צוירו בידי מאייר אנטישמי, אשר הוסיף לדמויות מסוימות גם אוזניים מחודדות של חזיר. לטענתה, הוא עשה זאת כדי לבזות את היהודים אשר שכרו את שירותיו.² יש לציין כי לראשון של חלק מדמויות אלה התווסף הכובע המחודד, אשר גברים יהודיים הצטוו לחבוש.

פרשנות שהוצעה מאוחר יותר (2011) על ידי מארק-מיכאל אפשטיין הייתה שונה: חוקר זה אמנם אימץ את טענתה של מלינקוף, לפיה ראשי-הציפורים הוצמדו רק ליהודים, אך הוא דרש זאת לשבח ולא לגנאי: הציפור זוהתה על ידו כאותו גריפין אגדי, חיה בעלת גוף אריה מכונף וראש של עיט (eagle או "נשר" כפי שהוא מכונה בטעות). לדבריו, ציורן ראש של גריפין לגוף אנושי נועד דווקא לכבד את המצויירים באופן זה, ולהדגיש את עליונותם של ישראל על שאר בני האדם. אפשטיין צירף גם הסבר לאחת העובדות אשר לא נומקה על

* פרופ' חנה כשר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בר-אילן.

** תודה מיוחדת לחוקרים שסייעו בידי: אביגדור שנאן, אדוארד פראם, ג'פרי וולף ושרה אופנברג.

¹ הגדת ראשי הציפורים (מהדורת פקסימיליה), ירושלים 1965.

² Mellinkoff, Ruth, *Antisemitic Hate Signs in Hebrew Illuminated Manuscripts from Medieval Germany*, Jerusalem 1999.

והן ילד ("ומאי כרוב? א"ר אבהו כרביא שכן בבבל קורין לינוקא - רביא").

סוף דבר: אם אכן הסבר זה איננו גרוע מקודמיו, הרי שניתן להניח שחיבור פני-עיט לגופם של האנשים המצוירים בהגדה קדומה זאת, שמקורה ביהדות אשכנז, נעשה כדי להימנע מציוור פניו של האדם אשר נברא בצלמו של האל. אי תחולת האיסור על ציוור פני ילדים ומלאכים עשוי היה להישען על ההנחה שממדיהם אינם עומדים בתקן של גודלם של הפנים האנושיות. הבחירה בעיט כראש ציפור הייתה עשויה להישען הן על זיהויו עם הנשר שהוזכר במפורש כחיה אשר פניה הותרו בציור, והן משום משמעותה של ציפור זאת כסמל הממלכה דאז.

1.

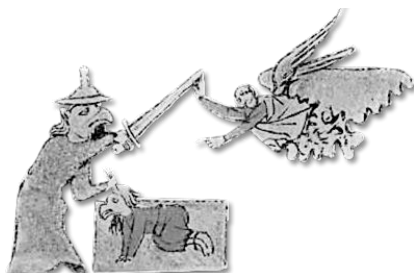
3.

2.

4.

5.

השנה כד ע"ב). כך הותרה בהמשך במפורש צורת נשר, למשל. הזיהוי מרחיק-הלכת של פני האל-לפרצוף האנושי, שהוא בבחינת "צלם א-לוהים" ממש, לא היה זר ליהדות אשכנז בימי הביניים, וחוקרים לא מעטים כבר כתבו על כך.³ יש לציין כי פניהם של שני המוזגים שהוזכרו לעיל מוצגים בפרופיל, והם בגדר "חצי פרצוף" שהותר על ידי בעלי התוספות (פירוש לעבודה זרה מג ע"א), אך אין בכך עדיין הסבר מדוע נקט הצייר כך דווקא בשני אלה.

נחזור אפוא לטענה כי היהודים בהגדה זכו שראשם יהיה כראשו של הגריפין האגדי. אמנם, הדמויות הללו מורכבות מראש עיט וגוף אדם, אך אין בכך בהכרח לזהותן עם אותה חיה בדמות אריה מכונף שראשו ראש עיט. גם האוזניים הקטנות והמחודדות אשר צורפו רק לחלק מהן אינן בהכרח אזני חזיר, ואף לא אזני אריה מעוגלות. מה שנראה כ"אזני העיט" מחודדות (אם אין הן אזני אדם) עשוי להיות אותן שתי ציציות שיער דמויות אזנים הנראות גם בסמלים הקדומים-המסורתיים של ממלכת אשכנז (ציור מס' 2). עיט מעין זה שובץ במגן המלך פרעה, בדגלו ובמרכבתו (ציור מס' 1). אין כל הכרח אפוא להניח כי לפנינו הגריפין המיתולוגי, וראש הציפור שבהגדה עשוי להיות ראשו של עיט ותו לא.

נניח אפוא כי צייר ההגדה האשכנזית שלפנינו בחר להימנע מציוור פני אדם ככל האפשר. מרבית הדמויות – ראשן ראש עיט (=נשר?) שציוורו מותר, פרט לשתי דמויות שראשן ראש אדם, כאמור לעיל: מוזג היין שעל ראשו ככל הנראה כיפת ילד (ציור מס' 2) ומגיש המים שלראשו כובע "יהודי" מחודד שאף הוא נראה נמוך מאד מן האיש הנוטל את ידיו (ציור מס' 3). כאמור לעיל, קשה להניח כי שניהם משרתים נוכריים: קיים איסור של שתיית יין שנמזג על ידי לא-יהודי, והכובע המחודד מעיד על יהדותו של החובש אותו. גם המלאכים המופיעים בהגדה אינם בעלי "ראש ציפור" (למשל בציור מס' 5, בדרך כלל הם קטני ממדים).

ניתן אולי להציע את ההסבר הבא שיהיה משותף לכלל התופעות החריגות הללו. הסבר זה יישען על הקביעה בגמרא לגבי ה"תקן" המינימלי אשר ל"פנים" או ל"פני אדם": "ואין פנים פחות מטפח (= כדצימטר)" (סוכה ה ע"א - ע"ב). בהקשר זה נזכרו במפורש אותם "פנים" שאינם עומדים ב"תקן": כפני ציפור ("כאפי דציפרתא") ופני "כרוב" (רש"י על-אתר: "ונילף מפני הכרובים" - דזוטרי מטפח), כאשר המונח האחרון מציין הן כרוב-מלאך

³ ראו לאחרונה, י. ליפשיץ, אחד בכל דמיונות, בני ברק תשע"ה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

 [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף